

УДК 811.161.3'282(476.5)

Чалавек праз призму семантычных дыялектызмаў у гаворках Віцебшчыны

Дзядова А.С., Васільева Т.А.

Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маішэрава», Віцебск

У народных гаворках паўночнай часткі Беларусі адну з самых вялікіх груп дыялектнай лексікі ўтвараюць семантычныя дыялектызмы. Мэта артыкула – выяўленне шляхам комплекснага аналізу спецыфікі значэння і функцыянавання семантычных дыялектызмаў, звязаных з характарыстыкай чалавека ў розных адносінах, у гаворках Віцебшчыны.

Матэрыял і метады. Даследаванне праведзена на матэрыяле “Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны” (ч. 1, 2). Аб’ектам даследавання выступаюць семантычныя дыялектызмы, у значэнні якіх рэпрэзентуюцца розныя віды дзейнасці чалавека, яго фізічны і псіхічны стан, асаблівасці паводзін і ўзаемаадносін з іншымі людзьмі. Асноўныя метады – апісальны, супастаўляльны і метады кампанентнага аналізу.

Вынікі і іх абмеркаванне. Семантычныя дыялектызмы даследаваны ў межах наступных тэматычных груп: 1) назвы працоўнай дзейнасці і гаспадарчых заняткаў чалавека; 2) назвы, якія характарызуюць паводзіны чалавека, яго фізічны і псіхічны стан; 3) назвы фізічных дзеянняў чалавека; 4) назвы асоб; 5) назвы частак цела чалавека. Многія прааналізаваныя лексічныя адзінкі маюць матываванае значэнне і ўтвораны шляхам метафарызацыі, а гэта значыць, што ў іх семантычнай структуры дамінуюць вобразна-ацэначныя кампаненты. У семантыцы некаторых слоў прысутнічае канататыўны кампанент значэння, які выяўляе, як правіла, адмоўныя, негатыўныя адносіны суб’екта да іншай асобы.

Заключэнне. Даследаваныя семантычныя дыялектызмы ў гаворках Віцебшчыны ўяўляюць сабой дастаткова цікавы і арыгінальны лексічны матэрыял, які знаёміць з асаблівасцямі жыцця, працоўнай і гаспадарчай дзейнасці беларускага народа, выяўляе адметнасці яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, пэўныя асаблівасці характару і ўнутранага свету, эстэтычныя погляды і маральныя прынцыпы.

Ключавыя словы: гаворкі Віцебшчыны, дыялектная мова, канатацыя, матываванае значэнне, тэматычная група, семантычны дыялектызм.

(Ученые записки. – 2015. – Том 19. – С. 133–138)

Man Through the Prism of Semantic Dialectisms in Vitebsk Region Sayings

Dziadova A.S., Vasilyeva T.A.

Educational establishment «Vitebsk State University named after P.M. Masherov», Vitebsk

In sayings of the northern part of Belarus one of the biggest groups of dialect vocabulary is made up by semantic dialectisms. The purpose of the article is identification by means of complex analysis of the specificity of the meaning and functioning of semantic dialectisms which are connected with the characteristic of the man in different relations, in sayings of Vitebsk Region.

Material and methods. The study is carried out on the material of «Regional Dictionary of the Vitebsk Region» (Parts 1, 2). The object of the study is semantic dialectisms in the meaning of which different types of human activities are represented as well as his physical and psychological status, features of the behavior and relations with other people. Main methods of the research are descriptive, comparative and method of component analysis.

Findings and their discussion. Semantic dialectisms are studied within the following thematic groups: 1) names of jobs and economic activities; 2) names of human behavior, his physical and psychological status; 3) names of human physical activities; 4) personal names; 5) names of parts of human body. A lot of analyzed lexical units have a motivated meaning and are built up by metaphORIZATION which means that in their semantic structures image and evaluation components dominate. In semantics of a number of words connotational component of the meaning is present which clarifies, as a rule, negative attitudes of the subject to another person.

Conclusion. The studied semantic dialectisms of sayings in Vitebsk Region are a rather interesting and specific lexical material which introduces features of life, job and economic activity of Belarusian people, identifies features of his material and spiritual culture, some features of character and inner world.

Key words: sayings of Vitebsk Region, dialect speech, connotation, motivated meaning, thematic group, semantic dialectism.

(Scientific notes. – 2015. – Vol. 19. – P. 133–138)

Ва ўмовах білінгвізму, які характарызуе сучасную моўную сітуацыю ў Беларусі, асабліва важнае значэнне набывае збор і вывучэнне народна-дыялектнай лексікі як аднаго з феноменаў нацыянальнай беларускай мовы. У айчынным мовазнаўстве да апошняга часу недастаткова даследаванымі заставаліся гаворкі Віцебшчыны, паколькі не быў створаны адзіны лексікаграфічны даведнік, які б аб'яднаў дыялектныя матэрыялы поўначы краіны – Беларускага Паазер'я.

Нягледзячы на тое, што лексіка паўночна-ўсходняга тэрытарыяльнага дыялекту Беларусі знайшла частковае адлюстраванне ў шэрагу лексікаграфічных прац ХХ – пачатку ХХІ ст. [1–3], праблема стварэння дыялектнага слоўніка Віцебшчыны заставалася да апошняга часу вельмі актуальнай, бо даўно наспела патрэба ў абагульненым лексікаграфічным выданні, якое ўвабрала б у сябе слоўны матэрыял гаворак з усіх раёнаў рэгіёна. Кафедра беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава прыклала значныя намаганні для стварэння такога выдання ў дзвюх частках, дзе ўпершыню ажыццёўлены максімальна поўны збор народнай лексікі поўначы Беларусі. “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” быў падрыхтаваны калектывам кафедры і выдадзены на працягу 2012–2014 гг. [4–5]. Як адзначае Г.А. Арцямёнак, “падрыхтаваны слоўнік натуральна ўключаецца ў кантэкст значных дыялектаграфічных набыткаў беларускіх мовазнаўцаў. У наш час беларуская дыялектаграфія склалася ў асобны практычны напрамак і тэарэтычны раздзел апісальнай дыялекталогіі і развіваецца ў напрамку падрыхтоўкі фундаментальнай зводнай працы, якая б адлюстравала ўсё багацце народна-дыялектнай лексікі беларускага этнасу” [6, с. 23].

Прадстаўленая ў слоўніку лексіка выразна выяўляе нацыянальную адметнасць гаворак паўночнай часткі Беларусі і дазваляе гаварыць пра выключнае семантычнае багацце і разнастайнасць дыялектнай мовы гэтага асаблівага ў гістарычным і этнаграфічным плане рэгіёна. Мэта артыкула – выявіць шляхам комплекснага аналізу спецыфіку значэння і функцыянавання семантычных дыялектызмаў, звязаных з характарыстыкай чалавека ў розных адносінах, у гаворках Віцебшчыны.

Матэрыял і метады. У гаворках Віцебшчыны адну з самых значных груп дыялектнай лексікі ўтвараюць семантычныя

дыялектызмы. Многія лексічныя адзінкі гаворак Падзвіння, якія супадаюць па сваёй знешняй форме са словамі беларускай літаратурнай мовы, але маюць іншае значэнне ў дыялектнай мове, уяўляюць сабой дастаткова цікавы і арыгінальны моўны матэрыял, які сведчыць пра самабытнасць жывой народнай мовы беларусаў і характарызуе яе як спецыфічную этнакультурную з'яву. Крыніцай даследавання паслужыў “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” [4–5]. Аб'ектам даследавання з'яўляюцца семантычныя дыялектызмы, у значэнні якіх рэпрэзентуюцца розныя віды дзейнасці чалавека, яго фізічны і псіхічны стан, асаблівасці паводзін і ўзаемаадносін з іншымі людзьмі. Асноўныя метады – апісальны, супастаўляльны і метады кампанентнага аналізу.

Вынікі і іх абмеркаванне. Дыялектная мова – гэта не толькі разнавіднасць нацыянальнай мовы, якая намінуе тыя ці іншыя прадметы, рэаліі і з'явы навакольнай рэчаіснасці, жыццёвыя факты. Яна служыць таксама “для выражэння пачуццяў, сацыяльных і індывідуальных ацэнак, абслугоўваючы тым самым сферу эмацыянальна-псіхічнай дзейнасці чалавечай свядомасці, сферу суб'ектыўнага ўспрымання свету і ўзаемадзеяння з ім чалавека” [7, с. 3].

Семантычныя дыялектызмы, якія функцыянуюць у гаворках Віцебшчыны, уваходзяць у склад розных тэматычных груп найменняў, сярод якіх варта назваць наступныя: 1) назвы расліннага і жывёльнага свету; 2) сельскагаспадарчая і земляробчая лексіка; 3) побытавыя найменні; 4) лексічныя адзінкі, якія семантызуюць прыродныя з'явы; 5) назвы, якія характарызуюць чалавека ў розных адносінах і інш. Надзвычайным багаццем у слоўнікавым складзе дыялектнай мовы беларусаў вызначаецца семантычны абсяг лексікі, якая дае пэўную характарыстыку чалавеку і рэпрэзентуе розныя віды яго дзейнасці. Заўважым, што лексічныя адзінкі паўночна-ўсходняга дыялекту, якія ўваходзяць у склад семантычнага поля ‘чалавек’, выконваюць не толькі намінацыйную функцыю, але і выступаюць у якасці крыніцы шматлікіх і разнастайных ведаў пра нацыянальную гісторыю і культуру нашага народа. Гэта словы даволі шырокага семантычнага дыяпазону: 1) назвы працоўнай дзейнасці і гаспадарчых заняткаў чалавека; 2) назвы, якія характарызуюць паводзіны чалавека, яго

фізічны і псіхічны стан; 3) назвы фізічных дзеянняў чалавека; 4) назвы асоб; 5) назвы частак цела чалавека.

У тэматычную групу назваў працоўнай дзейнасці і гаспадарчых заняткаў чалавека ўваходзяць семантычныя дыялектызмы **абграбаць** ‘зграбаць сена ў валы’: *Пойдзем сена абграбаць, ужэ сухое.* (Кудзіны Гар.) [4, с. 22]; **адкінуць** ‘адняць цяля ад каровы’: *Я сёння адкінула цялёнка ад каровы, а то ён ужо вялікі.* (Лазы Тал.) [4, с. 35]; **біць** 1) ‘кляпаць, вастрывць касу малатком’: *Ты снедай, а я ўжо біць косы пайду.* (Замошша Брасл.); 2) ‘калоць дровы’: *Заўтра дровы біць будзем.* (Балаі Міёр.) [4, с. 83]; **браць** ‘капаць, выбіраць бульбу’: *Пара ўжо бульбу браць.* (Быцава Беш.) [4, с. 91]; **выматываць** ‘выветрываць’: *Я во тут адзежу выматываю.* (Абольцы Тал.) [4, с. 132]; **выжымаць** ‘мыць бялізну’: *Выжымала паўдня ўчора, сягоння рукі ломяць.* (Папшычы Глыб.) [4, с. 132]; **вылажыць** ‘спакладаць, кастрыраваць’: *Вылажылі свайго барана.* (Мар’янолле Брасл.) [4, с. 132]; **гадаваць** ‘карміць (жывёлу)’: *Пайду гадаваць свайго свіннюка – крычыць ужо.* (Далуева Шум.) [4, с. 136]; **збіць** ‘скасціць’: *Збі ты траву каля плоту, ад людзей стыдна.* (Янкі Докш.) [4, с. 209]; **парбіца (пёркаца)** ‘упраўляцца па гаспадарцы’: *Парбілася ўвесь дзень на дваре.* (Кулакова Віц.); *А бабуля мая ўсё пёркаецца і пёркаецца, то на гародзе, то ля печы.* (Сардыкі В.-Дзв.) [5, с. 115]; **прыкладаць** ‘прыводзіць у парадак што-небудзь’: *Перад Радаўніцай пойдзем магілкі прыкладаць.* (Воўкаўшчына Глыб.) [5, с. 188]; **спраўляцца** ‘выконваць штодзённую працу, упраўляцца па гаспадарцы’ [5, с. 275]; **сцябаць** ‘вастрывць’: *Бацька сцябаў дзедаву касу.* (Галбея Паст.) [5, с. 292]; **таптаць** ‘заганяць рыбу ў мярэжу’: *Таптаў рыбу – натаптаў цялае ядро.* (Плаўнік Чаш.) [5, с. 299]; **учыніць** ‘рашчыніць’: *А ён якраз гарэлку ўчыніў і паставіў пад яблыню.* (Белая Ліпа Сен.) [5, с. 317] і інш.

У склад тэматычнай групы назваў, якія характарызуюць паводзіны чалавека, яго фізічны і псіхічны стан, узаемаадносінны з іншымі людзьмі, уваходзяць дзеяслоўныя лексемны з самым розным значэннем. Напрыклад, фізічны стан чалавека рэпрэзентуюць у сваёй семантыцы такія найменні, як **абваліцца** ‘страціць прытомнасць’: *Як убачыла яго, так і абвалілася. Другі чалавек вярнуўся.* (Выгада

Сен.) [4, с. 21]; **сіпéць** ‘балець’: *Адну баразну толькі прапалола, а ўжо ў карку сіпéць.* (Спігальшчына Міёр.) [5, с. 257]; **стравіцца** ‘атруціцца’: *Хацела яна стравіцца, але дружска прышла, ні дала.* (Пышна Леп.) [5, с. 281]; **скласціся** ‘памерці’: *Ад такой жыцці скласціся можна.* (Станіславава Дубр.) [5, с. 261] і інш. Адметнасці псіхічнага стану чалавека – маўленчая дзейнасць, разумовыя здольнасці, эмоцыі і пачуцці – семантызуюцца ў дзеясловах тыпу **галасавіць** ‘голасна крычаць, гучна размаўляць’: *Чаго ты там галасуеш? Мы чуем цябе добра.* (Косарава Глыб.) [4, с. 138]; **ёкаць** ‘крычаць’: *Хопіць ёкаць, бо галава ад вас баліць.* (Фарынава Пол.) [4, с. 186]; **скарадзіць** ‘гаварыць абы-што, пустасловіць’: *Не скарадзі ты: праціўна слухаць тваі гаворкі.* (Канашы Гар.) [5, с. 259]; **жахнуцца** ‘страціць розум’: *Ад перажыванняў яна чуць ні жахнулася.* (Язна Міёр.) [4, с. 190]; **прыдумаць** ‘успомніць, прыгадаць, аднавіць у памяці’: *Зараз на розум што-небудзь прыйдзе, дык я вам прыдумаю, ці, як павашаму, успомню.* (Чарневічы Глыб.) [5, с. 186]; **спакусіць** ‘растлумачыць’: *Сама сябе спакусіла ды і зайграла, як па нотам.* (Машканы Сен.) [5, с. 272]; **екатаць** ‘гучна плакаць’: *Ну, хопіць ужо табе екатаць!* (Якубова Рас.) [4, с. 184]; **замлэць** ‘моцна захацець’: *Ці ты не знаеш, чаго ён так у горад замлэў?* (Ляхаўка Дубр.) [4, с. 202]; **ёрзаць** ‘забаўляцца, сваволіць, дурэць’: *Я іх пусціла ў сяннік, дык яны ёрзалі ўвесь дзень.* (Выхадцы Лёзн.) [4, с. 186]. Пэўныя ўзаемаадносінны з іншымі людзьмі выяўляюць у сваім значэнні семантычныя дыялектызмы **бранзаваць** ‘выказваць абурэнне каму-небудзь, лаяць за дрэнны ўчынак’: *Бацька бранзаваў яго, аднак што з распусніка возьмеш? Якім быў – такім застаўся.* (Празарокі Глыб.) [4, с. 90]; **павітаць** ‘запрасіць да сябе ў госці’: *Павітай іх к сабе калі-небудзь.* (Прудок Гар.) [5, с. 76]; **скуліць** ‘надакучаць размовамі пра адно і тое ж, ныць’: *Дзед скуліў, што няма добрага ўраджая.* (Езярышча Гар.) [5, с. 263]; **спазнаць** ‘пазнаёміцца, здружыцца’: *Мы вельмі хутка спазналі адзін аднаго.* (Салавічы Віц.) [5, с. 272]; **спорваць** ‘спрачацца’: *Я з ім спорвала-спорвала, а патам кінула ўсё і больш не пашла да яго.* (Абольцы Тал.) [5, с. 275] і інш. У якасці структурных кампанентаў дадзенага тэматычнага аб’яднання выступаюць таксама семантычныя дыялектызмы-

прыметнікі тыпу **безуладны** ‘нерухомы, паралізаваны’: *Ляжыць, як безуладны*. (Бугаі Сен.) [4, с. 78]; **круты** ‘хуткі, рухавы, увішны’: *Што да работы, дык яна крутая*. (Пашкі Шарк.) [4, с. 264]; **мазольісты** ‘надакучлівы чалавек (звычайна пра дзіця)’: *Ну, мазольісты малы, мельцяшыць і мельцяшыць перад носам*. (Мазурына Шум.) [5, с. 14]; **слўшны** ‘паслухмяны’: *Мужык выціць любіў, але дужа слўшны быў*. (Селішча Уш.) [5, с. 266].

Тэматычная група назваў фізічных дзеянняў чалавека прадстаўлена лексічнымі адзінкамі тыпу **габляваць** ‘ісці напрасткі’: *Куды гэта баба так габлёе? Толькі спадніца відаць*. (Новы Пагост Міёр.) [4, с. 135]; **зЫбаць** ‘скакаць на ложку, канапе’: *Не зЫбай так, дзіван праломіш*. (Кухты Глыб.) [4, с. 215]; **лэпаць** ‘шлёпаць; утвараць шум, ідучы па вадзе’: *Па лужы лэпае нагамі*. (Слабада Паст.) [4, с. 297]; **пхнуцца** ‘прабірацца, прадзірацца праз што-небудзь’: *Цэлы час праз лес ды кусты пхнуліся*. (Зябкі Глыб.) [5, с. 203]; **разлапушыцца** ‘рассесціся’: *А яна як разлапушыцца на лаўцы, дык, кроме яе, ніхто туды больш не сядзіць*. (Старое Лядна Леп.) [5, с. 221]; **саўгануцца** ‘слізгануцца’: *Акуратна ідзі, а то як саўганешся – і ляснеш галавой аб лёд*. (Каты Шарк.) [5, с. 244]; **скарадзіць** ‘ісці, цягнуць ногі, ледзь валачыць ногі па зямлі, падымаючы пыл’: *Не скарадзі ты тут, а то пыл ідзець*. (Язвіна Шум.) [5, с. 259]; **счасіць** ‘уцячы, сысці’: *На гэтым сходзе нічога такога ініцэрэснага не казалі, і ўсе паціху счасілі адтуль*. (Сваташыцы Дубр.) [5, с. 292] і інш.

У склад тэматычнай групы семантычных дыялектызмаў – назваў асоб – уваходзяць словы, якія з самых розных бакоў і ў розных адносінах характарызуюць чалавека. Гэта лексічныя адзінкі тыпу **апёка** ‘гультай’: *Твой хлопец гэткі бальшы, але ж апёка*. (Баршчоўка Віц.) [4, с. 46]; **асялók** ‘неразумны, дурны чалавек’: *Мішка – асялók, гэта ўсе знаюць*. (Быцава Беш.) [4, с. 51]; **бáбка** ‘знахарка, шаптуха’: *Вельмі моцна захварэў Васіль, без бáбкі не абысціся*. (Мікалаёва Міёр.) [4, с. 58]; **барахóльшчык** ‘балбатун, манюка’: *Ну, барахóльшчык, і да чаго ж ты дагаварыўся?* (Лужкі Глыб.) [4, с. 70]; **брында** ‘неакуратная, брудная жанчына’: *Вунь паглядзі, якая брында пайшла. Сорам глядзець!* (Глазамічы Віц.) [4, с. 94]; **бўрбалка** ‘буркун; бурклівы чалавек’: *Яму не жонка папалася, а бўрбалка: вечна злая,*

пастаянна бурчыць. (Замошша Брасл.) [1, с. 99]; **бяляк** ‘светлагаловы чалавек’: *У Насці хлопец – бяляк*. (Арханова Міёр.) [4, с. 105]; **валакіта** ‘валацуга’: *Ну які з яго муж? Як быў змладау валакітай, дык ці ж яго пераробіш?* (Будавічы Паст.) [4, с. 109]; **галавач** ‘чалавек з вялікай галавой’: *На галавача шапку не падабраць*. (Далуева Шум.) [4, с. 138]; **жабрак** ‘злодзей’: *Гэты жабрак нарабіў нам шкоды!* (Круткі Паст.) [4, с. 187]; **кадзіла** ‘непрыгожая, знешне непрывабная жанчына’: *Не жонку выбраў, а кадзілу нейкую*. (Смалоўка Гар.) [4, с. 222]; **кадушка** ‘тоўстая непаваротлівая дзяўчына ці жанчына’: *Ого, якую кадушку сабе ў жонкі ўзяў!* (Міхалінава Лёзн.) [1, с. 223]; **кажán** 1) ‘дзіця’: *Суседаў кажán зноў у мой гарод лазіў*. (Колпіна Сен.); 2) ‘фізічна слабы, малога росту чалавек’: *Не мужчына, а кажán нейкі*. (Казловічы Гар.) [4, с. 223]; **калатоўка** ‘гаваркая, балбатлівая жанчына’: *Маўчы ты, калатоўка тая*. (Бачэйкава Беш.) [4, с. 227]; **камяк** ‘нязграбны чалавек’: *Такі ўжэ камяк: усё з рук валицца, за што не возьмецца*. (Відзы Брасл.) [4, с. 232]; **каро́ста** ‘назола, дакучлівы чалавек’: *Во каро́ста малая, усё ныйць і ныйць*. (Ноўка Гар.) [4, с. 239]; **касáч** ‘касец’: *Касáч зяго, канешне, абы-які*. (Лескавічы Шум.) [4, с. 242]; **ла́йба** ‘тоўсты чалавек’: *Такая ўжо ла́йба, рабіць нічога не можа*. (Драбаўшчына Глыб.) [4, с. 278]; **лізўн** ‘ласун’: *Эта ты, лізўн, у варэння лазіў?* (Бор Леп.) [4, с. 289]; **лунь** 1) ‘сівагаловы чалавек’: *Ах, лунь стары! Да сівых валасоў дажыў, а не паразумнеў*. (Зялёнка Пол.); 2) ‘пра маруднага, пасіўнага, вялага чалавека’: *Ну што з табой? Ходзіш, як лунь*. (Валожанкі Шарк.); 3) ‘гультай, абібок’: *Ну і лунь! Разлэгся! Ранак на дварэ*. (Муляры Паст.); 4) ‘пра дурнаватага, зацоканага чалавека’: *Ён ніразумны чалавек, лунь*. (Кушлікі Пол.) [4, с. 294]; **ля́па** ‘чалавек, які гаворыць пустое, недарэчнае’: *Во дзе ўжо ля́па, ляпае німаведама што*. (Целякі Паст.) [4, с. 301]; **сква́рка** ‘капрызны, надакучлівы, сварлівы чалавек’: *Во ты сква́рка які, ніяк табе не ўгодзіш, як большыя якой!* (Паўазер’е Беш.) [5, с. 260]; **склю́д** ‘вельмі худы і высокі чалавек’: *Глянула на яго – і аж спужалася: склю́д! Такі страшны шкілет зрабіўся*. (Турлы Паст.) [5, с. 261]; **слі́ва** ‘п’яны чалавек з пасіненым носам’: *Ну ты і слі́ва! Налізаўся пойла!* (Ульянавічы Сен.) [5, с. 264]; **спéшка** ‘хуткі, шпаркі чалавек’: *Пакуль я паела, дык ты ўжо і карову ўспела цыркануць. Во якая я спéшка!* (Папшычы Глыб.) [5, с. 273].

Сярод семантычных дыялектызмаў, якія характарызуюць чалавека, вылучаюцца разнастайнасцю свайго значэння назвы частак яго цела. Напрыклад, **арба** ‘горб’: *Старая жанчына з арбой, сагнуўшыся, ходзіць.* (Чарэя Чаш.) [4, с. 48]; **бабка** ‘карэнны зуб’: *У яе разбалелася бабка на ніжняй сківіцы.* (Закур’е Чаш.) [4, с. 58]; **дзіч** 1) ‘скула’: *Дзіч на руке села, рука красная, атухла.* (Ахрэмаўцы Брасл.); 2) ‘бародаўка’: *Вырасла на пальцы дзіч.* (Чарневічы Глыб.) [4, с. 175]; **калдун** ‘каўтун, збытаны, збіты пук валасоў’: *Жывога места на галаве нет – адны калдуны.* (Дзёрнавічы В.-Дзв.) [4, с. 228]; **лупа** ‘губа’: *Што ты лупу адвесіў?* (Шантары Докш.) [4, с. 294] і інш.

Да ліку іншых семантычных дыялектызмаў, якія ў розных адносінах характарызуюць чалавека, адносяцца найменні тыпу **бабіць** 1) ‘хрысціць (дзіця)’: *Дачку бабіла суседка.* (Верамееўшчына Дубр.); 2) ‘пра першае купанне дзіцяці бабкаю’: *Апошні раз я бабіла гадоў пятнаццаць таму, дык і не памятаю, як гэта рабіць.* (Стараселле Леп.) [4, с. 58]; **гакнуць** ‘патраціць, аддаць’: *Я ў магазіне гакнула ўсе грошы.* (Булахі Глыб.) [4, с. 137]; **прадзёрнуць** ‘праехаць, перамясціцца крыху ўперад’: *Прадзёрні ты метраў пяць на сваім трактары.* (Лужасна Віц.) [5, с. 167]; **фундаваць** ‘пасылаць, адпраўляць’: *Ён дацэ ў горад усё фундае : і грошы, і мяса, і гародніну.* (Латышы Глыб.) [5, с. 319]; **спяліць** ‘спавіць, укруціць у пялёнкі’: *Цяжка жылося, не было чым спяліць малых дзетак.* (Рабцы Сен.) [5, с. 276] і інш.

Сярод даследаванага лексічнага матэрыялу звяртаюць на сябе ўвагу дзеяслоўныя і назоўнікавыя полісеманты **біць**, **бабіць**, **дзіч**, **кажан**, **лунь** і інш. Агульнасцю семантычнага кампанента аб’яднаны паміж сабой значэнні першых двух дзеясловаў. Як сведчыць семантычная структура двух апошніх мнагазначных назоўнікаў, пераносныя “дыялектныя” значэнні слоў **кажан** ‘дзіця’ і **лунь** ‘сівагаловы чалавек’ рэпрэзентуюць перанос значэння агульналітаратурных лексічных адпаведнікаў паводле знешняга падабенства: у беларускай літаратурнай мове *кажан* – гэта лятучая мыш, разнавіднасць млекакормячых жывёл, невялікіх па сваім памеры, а назоўнік *лунь* абазначае драпежную птушку сямейства ястрабіных з шаравата-белым апярэннем.

Шматлікія даследавання лексічных адзінкі маюць матываванае значэнне. У многіх

словах у аснову намінацыі носьбітамі пакладзена матываваная прымета, у выніку чаго план выражэння і план зместу лексемы арганічна спалучаюцца ў адно цэлае. Зазначым, што прадмет ці з’ява маюць патэнцыяльна незлічоную колькасць матывацыйных прымет, але адносна нязначная іх частка выдзяляецца чалавекам як аснова для намінацыі. Як правіла, найперш выкарыстоўваюцца знешнія, відавочныя прыметы рэаліі (колера, памер, абрысы) або такія прыметы, якія выконваюць важную для чалавека функцыю, вылучаюць прадмет ці з’яву сярод іншых, маюць пэўную сацыяльную значнасць. Напрыклад, выразнымі матывацыйнымі асновамі характарызуюцца словы **галасавіць** ‘голасна крычаць, гучна размаўляць’ (утварылася ад назоўніка *голас*), **бяляк** ‘светлагаловы чалавек’ (утварылася ад прыметніка *белы*), **галавач** ‘чалавек з вялікай галавой’ (утварылася ад назоўніка *галава*), **касаць** ‘касець’ (утварылася ад дзеяслова *касіць*), **бабіць** (утварылася ад назоўніка *баба*) і інш.

Шматлікія семантычныя дыялектызмы ў гаворках Віцебшчыны ўтвораны шляхам метафарызацыі, а гэта значыць, што ў іх семантычнай структуры дамінуюць вобразна-ацэнныя кампаненты, якія выступаюць у якасці асновы для выражэння пэўнага пазамоўнага зместу за кошт цэласнага народнага ўяўлення. Так, з’ява вобразнага пераасэнсавання паводле формы, уласцівасцей, функцый і іншых прымет назіраецца ў наступных семантычных дыялектызмах: **асялок** ‘неразумны, дурны чалавек’ (параўн. літ. *асялок* ‘тачыльны камень, брусок’), **кадушка** ‘тоўстая непаваротлівая дзяўчына ці жанчына’ (параўн. літ. *кадушка* ‘невялікая кадзь – драўляная пасудзіна з клёпкамі, якія сцягнуты абручамі’), **калатоўка** ‘гаваркая, балбатлівая жанчына’ (параўн. літ. *калатоўка* ‘хатняя прылада ў выглядзе палачкі з прадаўгаватымі сучкамі на ніжнім канцы, якой таўкуць бульбу, збіваюць масла або размешваюць што-небудзь’), **караста** ‘назола, дакучлівы чалавек’ (параўн. літ. *караста* ‘заразная хвароба скуры, якая суправаджаецца моцным свербам’), **сліва** ‘п’яны чалавек з пасінелым носам’ (параўн. літ. *сліва* ‘садавіна, плод слівы сіняга колеру’), **разлапушыцца** ‘рассесціся’ (параўн. літ. *разлапушыцца* ‘буйна, шырока разрасціся (пра расліны)’), **скарэдзіць** ‘гаварыць абы-што, пустасловіць’

(параўн. літ. *скарадзіць* ‘разрыхляць бараной зямлю’), *счасасць* ‘уцячы, сысці’ (параўн. літ. *счасасць* ‘зняць часаннем, вычасасць’) і інш.

Некаторыя семантычныя дыялектызмы даследаванага тэматычнага кола выкарыстоўваюцца носьбітамі як своеасаблівы сродак маўленчай экспрэсіі, утрымліваючы ў сваёй семантыцы пэўныя канатацыі – іранічную і нават з’едлівую ацэнку тых ці іншых псіхалагічных адзнак і паводзін чалавека. У іх семантыцы выразна выяўляюцца эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя кампаненты, праз якія выражаюцца, як правіла, адмоўныя, негатыўныя адносіны суб’екта да іншай асобы. Так, з адмоўным канататыўным кампанентам значэння выкарыстоўваюцца наступныя назвы асоб: *асялёк* ‘неразумны, дурны чалавек’, *бурбалка* ‘буркун; бурклівы чалавек’, *кадўшка* ‘тоўстая непаваротлівая дзяўчына ці жанчына’, *калатоўка* ‘гаваркая, балбатлівая жанчына’, *кам’як* ‘нязграбны чалавек’, *карбста* ‘назола, дакучлівы чалавек’, *лаўба* ‘тоўсты чалавек’, *скварка* ‘капрызны, надакучлівы, сварлівы чалавек’ і інш. Функцыянаванне прыведзеных лексічных адзінак у гаворках Віцебшчыны з адмоўнай канатацыяй пацвярджае, што ў моўнай карціне свету беларусаў асуджаюцца і ўспрымаюцца як адхіленні ад нарматыўных, агульнапрынятых у грамадстве такія асаблівасці характару і паводзін чалавека, як марудлівасць, непаваротлівасць, няўменне ці нежаданне працаваць, а таксама нізкі ўзровень разумовых здольнасцей, бурклівасць і балбатлівасць, капрызнасць, надакучлівасць і інш.

Заклучэнне. Даследаваныя семантычныя дыялектызмы выразна рэпрэзентуюць цесныя ўзаемасувязі паміж элементамі трыяды “мова – этнас – культура” і ў сілу сваёй намінатываўнай функцыі служаць адным з найважнейшых сродкаў для перадачы лінгвакраізнаўчай інфармацыі. Багаты ў семантычных адносінах слоўнікавы пласт прааналізаваных намінацый у гаворках Віцебшчыны знаёміць з асаблівасцямі жыцця, працоўнай і гаспадарчай дзейнасці беларускага народа ў мінулыя часы і сёння, выяўляе адметнасці яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, пэўныя асаблівасці характару і ўнутранага свету, эстэтычныя погляды і маральныя прынцыпы –

усё тое, што фарміруе нацыянальную карціну свету беларусаў.

Думаецца, што зараз, калі беларуская мова ўжо шмат чаго страціла і страчвае са сваёй лексічнай адметнасці і самабытнасці, трэба не зважаць, а пашыраць абсяг ужывання жывога народнага слова, у тым ліку і такога, якое адначасова функцыянуе і ў межах літаратурнай мовы, але з іншым значэннем. У сувязі з гэтым прыгадаем словы Я. Лёсіка: “Кожнае адметнае слова, кожны асабісты выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з пашанаю сустракаць і з вялікай любасцю, як надзвычайную вартасць, далучаць у агульную скарбніцу нашай літаратурнай мовы, а не хавацца за паветалізм, не цурацца і не казаць неабачліва, што ў нас гэтак не кажучь” [8, с. 193].

Літаратура

1. Каспяровіч, М. Віцебскі краёвы слоўнік (матар’ялы) / М. Каспяровіч. – Менск: АРCHE, 2011. – 372 с.
2. Панюціч, К.М. Лексіка народных гаворак / К.М. Панюціч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
3. Слоўнік Сенненшчыны: у 3 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культ., мовы і літ-ры, філ. “Ін-т мовы і літ-ры імя Я. Коласа і Я. Купалы”; уклад.: Н.М. Бунько [і інш.]; рэд. В.М. Курцова, Л.П. Кунцэвіч. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – Т. 1: А–К. – 295 с.
4. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
5. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / склад.: Г.К. Семанькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовай. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
6. Арцямёнак, Г. “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” і беларуская дыялектная лексікаграфія / Г. Арцямёнак // Моўна-культурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся: зб. навук. артык. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст: Альтернатыва, 2013. – С. 21–24.
7. Лукьянова, Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики) / Н.А. Лукьянова. – Новосибирск: Наука, 1986. – 210 с.
8. Лёсік, Я. Творы: Апавяданні, казкі, артыкулы / Я. Лёсік; уклад., прадм. і камент. А. Жынкіна. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. – 335 с.

Пастуніў у рэдакцыю 25.03.2015 г.